

'הוא החי במותו'

הנוסח הגנוז של הרצאת ביאליק על מ"י ברדיצ'בסקי – וסביבו

היחסים המורכבים בין חיים נחמן ביאליק לבין מיכה יוסף ברדיצ'בסקי כבר זכו לתיאורים אחדים – מהם שביקשו לגולל את מלוא מהלכם ומהם שהתמקדו בפרק אחד או בהיבט מסוים מתוכם; מהם שעסקו בשרשרת המגעים הישירים בין שני הסופרים ומהם שבחנו את קווי הקרבה והשוני בין יצירותיהם. דיונים אלה החלו זמן קצר אחרי מותו של ביאליק, והם נמשכים והולכים עד ימינו. פתח בכך אברהם פרנס, שהצביע על הקשרים המורכבים בין 'המתמיד' של ביאליק לבין דמויותיהם של תלמידי ישיבת וולוז'ין ששורטטו במאמריו המוקדמים של ברדיצ'בסקי, והפליג לבחינת החוויה הדורית הבסיסית המשותפת לשני הסופרים, 'ילידי הביניים' ובעלי 'הקרע שבלב' בין ישן לחדש.¹ זמן קצר לאחר מכן תהה הסופר והמבקר שלמה צמח על הדיאלוג בין השניים כפי שהוא משתקף בחליפת המכתבים ביניהם, והציע פרספקטיבה אחרת לאפיונו. לדבריו, הצרימות והשיבושים המאפיינים דיאלוג זה לכל אורכו אינם פרי מקרה או מזל רע אלא עדות על זרות נפשית עמוקה ויסודית, שחזרה והתגלתה בעקביות מכאיבה כמעט בכל פעם שניסו ביאליק וברדיצ'בסקי להידבר או לשתף פעולה זה עם זה.²

חליפת המכתבים בין ביאליק וברדיצ'בסקי, שהתנהלה למקוטעין בין השנים 1896–1921, היא אכן המקור העיקרי להכרת התנודות, התמורות ובעיקר המעקשים שאפיינו את יחסיהם. עשרים ושניים מכתבים של ביאליק אל ברדיצ'בסקי נכללו בחמשת כרכי איגרותיו שערך פ' לחובר,³ ועשרה ממכתביו של ברדיצ'בסקי לביאליק פורסמו בידי משה אונגרפלד.⁴ המקורות הראשיים הנוספים שעמדו לרשות המתעניינים ביחסיהם ההדדיים של שני הסופרים הם דברי

- 1 אברהם פרנס, "המתמיד" של ח.ג. ביאליק ומ.י. ברדיצ'בסקי לפני 'שנוי ערכין', כנסת, ב, תרצ"ז, עמ' 121–137. כונס בספרו: מבין למערכות: עיונים בדברי שירה ומחשבה, הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב תשי"א, עמ' 9–34.
- 2 שלמה צמח, 'זימון שלא נצטרף', כנסת, ד, תרצ"ט, עמ' 54–57. כונס בספרו: אדם עם אחרים, הוצאת ספרים מ. ניומן בע"מ, תל-אביב תשי"ד, עמ' 8–14. נדפס שוב בתוך: גרשון שקד (עורך), ביאליק: יצירתו לסוגיה בראי הביקורת – אנתולוגיה, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ד, עמ' 426–430.
- 3 ח"ג ביאליק, אגרות, א-ה, מכונסות ומסודרות בצרוף הערות על-ידי פ' לחובר, הוצאת דביר, תל-אביב תרצ"ח-תרצ"ט.
- 4 משה אונגרפלד, 'מיכה יוסף ברדיצ'בסקי', ביאליק וסופרי דורו, הוצאת עם הספר, תל-אביב תשל"ד, עמ' 38–44.

הביקורת שכתב ברדיצ'בסקי במהלך השנים על ארבעה מחיבוריו של ביאליק ('אריה בעל גוף', 'ספר האגדה', 'ספח' ו'מגילת האש')⁵, ומנגד – ההספד שהשמיע ביאליק על ברדיצ'בסקי כשלושה חודשים אחרי מותו וכונס בקובץ נאומיו והרצאותיו.⁶ אליהם יש לצרף התבטאויות אקראי שונות של ביאליק בכתב ובעל-פה, שהבולטת בהן היא סידרת השיחות בינו לבין המלומד הצעיר שמעון ראבידוביץ, בה חשף מדי פעם באופן ישיר ואף בוטה את יחסו המסובך לברדיצ'בסקי האיש וליצירתו.⁷

מקורות אלה אכן שימשו את החוקרים שביקשו לתהות על המתחוות המתמדת הניכרת בכל מגע בין שני עמודי-תווך אלה של הספרות העברית החדשה. שלמה שבא סקר את התחנות העיקריות במהלכם העקלקל של היחסים בין השניים במסגרת הביוגרפיה שחיבר על ביאליק.⁸ שמואל אבנרי התמקד בפרשת המגעים ביניהם סביב השתתפותו של ברדיצ'בסקי, שלא עלתה יפה, בירחון 'השילוח' בשנים שבהן שימש ביאליק עורכו הספרותי, והאיר את הטעמים העמוקים שהניעו את ביאליק לדחות שניים משלושת הסיפורים ששלח אליו ברדיצ'בסקי.⁹ רות שנפלד פרשה תמונה כרונולוגית מלאה ומפורטת של הפרשיות השונות שהפגישו בין השניים במשך השנים, החל בהסתייגותיו של ביאליק מגישה ההתקרבות הראשונים של ברדיצ'בסקי בשנים 1896–1897 וכלה בהתמקדותו ב־1922 מלמלא את בקשתה של אלמנת ברדיצ'בסקי להקדים מבוא לקובץ סיפוריו המתורגמים לרוסית.¹⁰ תיאור דומה, בגירסה תמציתית יותר, הובא במהדורה האקדמית של שירי ביאליק כמבוא להקדשה הקצרה והטעונה שרשם בפתח קובץ שיריו ששלח לברדיצ'בסקי ב־1914: 'לְנִזִּיר אֶחָיו'.¹¹

מלבד המעקב אחר הקשר הדו־צדדי הישיר בין ביאליק לברדיצ'בסקי ניתנה הדעת על הזיקות העמוקות יותר המחברות בין יצירותיהם בתוקף התפקיד הדומה,

- 5 כתבי מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי): מאמרים, הוצאת דביר, תל-אביב תש"ך, עמ' רמט-רנ, רסב-רסג, רנט-רס, רסח-רסט.
- 6 חיים נחמן ביאליק, 'על מ. י. ברדיצ'בסקי (תרפ"ב)', דברים שבעל-פה, ספר שני, הוצאת דביר, תל-אביב תרצ"ה, עמ' קפד-קפה.
- 7 שמעון ראבידוביץ, שיחותי עם ביאליק, ההדירו מכתב-יד והוסיפו מבוא והערות בנימין ח"י ראביד ויהודה פרידלנדר, הוצאת דביר, ירושלים ותל-אביב תשמ"ג.
- 8 שלמה שבא, חוזה פרח: סיפור חייו של חיים נחמן ביאליק, הוצאת דביר, תל-אביב תש"ן, עמ' 125–130, 200–201.
- 9 שמואל אבנרי, 'ביאליק וברדיצ'בסקי – גילוי וכיסוי בעריכה', גנזי מיכה יוסף, קובץ ז, חולון תשנ"ז, עמ' 169–190.
- 10 רות שנפלד, 'בין ביאליק לברדיצ'בסקי', בתוך: אבנר הולצמן (עורך), מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: מחקרים ותעודות, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ב, עמ' 327–347.
- 11 חיים נחמן ביאליק, 'למיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גוריון)', שירים בידיש; שירי ילדים; שירי הקדשה, מהדורה מדעית בלויית מבואות וחילופי נוסח, ערכו דן מירון (עורך ראשי), אוריאל אופק, חיה הופמן, שמואל טרטנר, זיוה שמיר, חנא שמרוק, רות שנפלד, מכון כץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב והוצאת דביר, תשס"א, עמ' 494–498.

המטלטל והמחדש, שמילאו – זה בשירה וזה בסיפורת – בהנפתה של הספרות העברית משלהי ההשכלה אל סף המודרניזם. דוגמה בולטת לכך היא ספרו של דן מירון 'בואה, לילה', שבמרכזו הקביעה כי יצירותיהם של ביאליק וברדיצ'בסקי הם שני מוקדיה העיקריים של פריצת התודעה המודרנית אל הספרות העברית על סף המאה העשרים.¹² היצירות העיקריות הנדונות בספר הם הסיפור 'מחנים' של ברדיצ'בסקי והשירים 'רוי לילה' ו'לפני ארון הספרים' של ביאליק. דוגמה בולטת אחרת היא ספרה של חמוטל בר-יוסף 'מגעים של דקדנס', המתחקה אחר הלכי הרוח הדקדנטיים שחדרו אל הספרות העברית בשלהי המאה התשע-עשרה בהשפעת המודרניזם האירופי.¹³ בניגוד לתפיסה המקובלת, הנוטה לשייך את ביאליק וברדיצ'בסקי אל חוג השפעתה של הרומנטיקה, טוען המחקר כי שניהם (וכן י"ח ברנר) התמודדו ביצירתם עם רוח הדקדנס, ואף כי לא קיבלו את הנחות היסוד האסתטיציסטיות והא-מוסריות של זרם תרבותי זה, הפנימו כמה ממאפייניו וקלטו אותו כגירוי מפרה שנתן את רישומו בעיצוב נופים, דמויות, אווירה והלכי-נפש בשירה ובסיפורת שחיברו. מלבד העיונים העקרוניים הרחבים האלה זוהו לעיתים מגעים 'נקודתיים' בין שני הסופרים, כגון גילוייו של פנחס גינורסר כי שירו של ביאליק 'אחרי מותי' שואב, אולי, את המוטיב המרכזי בו – מוטיב המזמור האחד שלא הושר – מרשימתו של ברדיצ'בסקי 'המלה האחת' שפורסמה כשנה לפניו.¹⁴

סוגיה בפני עצמה היא פרשת עיסוקם המקביל, רב השנים ורב הממדים, של ביאליק וברדיצ'בסקי בכינוסם ובעיבודם של אוצרות האגדה העברית הקדומה – הראשון ב"ספר האגדה" וב"ויהי היום" והשני בסדרות אחדות של קבצי אגדות בעברית ובגרמנית ('מאוצר האגדה' – 'צפונות ואגדות', 'ספר המעשיות' – 'ממקור ישראל', 'Sie Sagen der Juden' ו-'Der Born Judas'). כבר הבחינו המעיינים בהבדלים העמוקים בין שני הסופרים כמעט בכל עניין, החל בעצם הקביעה אגדה מהי וכלה בבחירת מאגרי המקורות המועדפים עליהם.¹⁵ במיוחד הודגש הפער ביניהם בתפיסת משמעותו התרבותית-הלאומית של מפעלם: חתירתו של ביאליק להעמדת קאנון לאומי מוסכם ברוח תפיסת ה'כינוס' שלו, לעומת נטייתו הפלורליסטית-אופוזיציונית של ברדיצ'בסקי המתבטאת בחיבתו לריבוי גירסאות, לשאיבה ממקורות נידחים ולהבלטת הפנים המחוספסות, הלא-

12 דן מירון, בואה, לילה: עיונים ביצירת ח"נ ביאליק ומ"י ברדיצ'בסקי, הוצאת דביר, תל-אביב תשמ"ז.

13 חמוטל בר-יוסף, מגעים של דקדנס: ביאליק, ברדיצ'בסקי, ברנר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תשנ"ז.

14 פנחס גינורסר, "המלה האחת" שלחש ברדיצ'בסקי לביאליק, ידיעות אחרונות, ו בטבת תשל"ט (5.1.1979). ושוב בתוך: הדואר, נח, גיליון 10, יג בטבת תשל"ט (12.1.1979), עמ' 157-158.

15 ראו, למשל: ישעיה רבינוביץ, 'בנפתולי הלכה ואגדה', שורשים ומגמות, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ז, עמ' 219-259.

נורמטיביות, בחיי היהודים בדורות עברו.¹⁶ עם זאת, רק התחלות של עיון מחקרי הוקדשו לסוגיה זו, ודרכם של ברדיצ'בסקי וביאליק בכינוס האגדה העברית עדיין מצפה לבחינה השוואתית של ממש.

הנה כי כן מסתבר, שביאליק וברדיצ'בסקי כתבו ואמרו זה אל זה וזה על זה לא מעט, עסקו בתחומים דומים ומסכת הקשרים האישיים והספרותיים ביניהם תוארה ומופתה לפרטיה יותר מפעם אחת. עם זאת, נראה ששאלה בסיסית נותרה עדיין בלתי מיושבת, או שיושבה בעיקר על דרך ההשערה. אם אכן כה קרובים היו ביאליק וברדיצ'בסקי בחוויות התשתית שעיצבו את עולמם, מדוע עמדו המגעים ביניהם שוב ושוב בסימן של זרות, דחייה, ריחוק והחמצה, כפי שצינו אלי-נכון החוקרים והמבקרים שעסקו בכך בשבעים השנים האחרונות? וליתר דיוק: מה שורשו ומה פשרו של 'תסביך ברדיצ'בסקי' שהציק, כמדומה, לביאליק שנים רבות וניכר ברוב התבטאויותיו כלפי ברדיצ'בסקי ועליו בחייו ועוד ביתר שאת אחרי מותו?¹⁷

הביטוי 'תסביך ברדיצ'בסקי' אינו מופרז, לאור בחינה חוזרת של האפיונות השונות המרכיבות את הדיאלוג בין השניים במהלך כחצי יובל שנים. מתגלה בהן כעין תבנית קבועה, שעיקרה – רתיעה כמעט מבוהלת של ביאליק מפני משהו מטריד ואפל, מאיים ופורע סדרים, סותר מוסכמות ופורץ גבולות, שזיהה בכתבתו של ברדיצ'בסקי על אף ההערכה העמוקה שרחש תמיד לאיש וליצירתו. כבר ב-1897, כאשר הציע ברדיצ'בסקי לביאליק לפרסם את קובץ שיריו במסגרת הוצאת הספרים 'תחייה', שזם באותה העת ככלי-מבטא ל'צעירים' המהפכנים בספרות העברית, השיב ביאליק בהבעת הסתייגות גמורה מתוכניותיהם המפליגות של ברדיצ'בסקי וחבריו, שהיו בעצם בני דורו שלו, והצהיר על דבקותו בדרכו המתונה והשקולה של יריבם הגדול, אחד-העם.¹⁸ ולא זו בלבד, אלא שבי-1898 חיבר את שירו הסאטירי 'ילדות', שבו שפך את לעגו על אנשי חבורת 'צעירים' וביטא אי-אמון גמור בתוקפן וברצינותן של קריאות הקרב שהשמיעו כנגד

16 ראו: צפורה כגן; "שירה אובייקטיבית תולדתית": פואטיקה אנתולוגית ביצירת ברדיצ'בסקי, בתוך: אבנר הולצמן (עורך), מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: מחקרים ותעודות, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ב, עמ' 375-393.

17 היחסים בין השניים היו הדדיים אך בפירוש לא סימטריים במובן זה, שברדיצ'בסקי הטריד את תודעתו של ביאליק יותר מאשר העסיק ביאליק את ברדיצ'בסקי. אמנם ברדיצ'בסקי שם לב לביאליק כמעט מראשית הופעתו בספרות, חיבר מספר רשימות ביקורת קצרות על יצירותיו וביטא התרשמות עמוקה מ'מתי מדבר', 'בעיר ההריגה' ו'ספיח', אך לצד זאת נמצא שלא אחת התבטא ברדיצ'בסקי על מפעלו של ביאליק באופן פושר ואף קריר. ב-25 בדצמבר 1908 רשם ביומנו: "ספר האגדה של ביאליק, שקיבלתי לא מכבר, שופע בורות. בדרך כלל הוא נערץ יתר על המידה ואינו מגיע ליל"ג". כעבור כשלושה חודשים, ב-21 במרס 1909, הוסיף ורשם: "היום קראתי את שיריו של ביאליק עד סופם; יש ביניהם יפים ביותר". ראו: "פרקי יומן, 1908-1921", תרגם מגרמנית יצחק כפכפי, גנזי מיכה יוסף, ז, חולון תשנ"ז, עמ' 61, 65.

18 אגרות ביאליק (לעיל, הערה 3), א, עמ' צח-צט. וראו: שנפלד (לעיל, הערה 10), עמ' 329-331.

אחד-העם ודרכו בעריכת הירחון 'השילוח'. ביאליק בן העשרים וחמש, הצעיר מברדיצ'בסקי כמעט בעשור, בחר לעצב בשיר זה את הדובר בדמות זקן רב ניסיון, הפוטר את מהומת הצעירים כהבלי ילדות חולפים.¹⁹

כעבור שנתיים, כאשר קרא ביאליק את קובץ הסיפורים 'מעירי הקטנה' של ברדיצ'בסקי (תר"ס), תיארם במכתב לרבניצקי כ"מעשה אמנות נפלאה" המעיד על כשרונו האמיתי של המחבר, אך באותה נשימה מיהר להסתייג מן הייצוריות משולחת-הרסן המפעמת בסיפורים, ובהגזמת-מה קבע ש"כמעט כל זכר שבציוריו חושק בשפחה, רחמנא ליצלן".²⁰ צירוף דומה של התפעלות הנדחקת מפני ההסתייגות אפיין כעבור ארבע שנים את תגובתו על הסיפור 'קיץ וחורף', שנשלח אליו בתחילת 1904 לשם פרסום בירחון השילוח. מצד אחד אָצַל לסיפור דברי שבח מופלגים, עד כדי העמדתו בשורה אחת עם סיפורי המקרא, אך בד בבד סירב להדפיסו בהשילוח, קרוב לוודאי בשל הרתיעה מתכניו הארטיים הדיוניסיים העזים ומהתמקדותו בחייהם של כפריים אוקראיניים לא-יהודים.²¹ בשלהי אותה שנה גם פסל לפרסום את ספרו של ברדיצ'בסקי 'חיי משה איש האלהים', המציע את "הגרסה הנכונה" לפרשת חייהם של משה רבנו ויהושע בן-נון על-יסוד עריכה מחודשת של פסוקי המקרא מתוך הסתמכות על פרשנותם של חז"ל ושל מפרשי המקרא בימי הביניים. ביאליק התרשם ממעשהו של ברדיצ'בסקי, אך בסיכומו של דבר ראה בו ניסיון יומרני נועז מדי ואף חצוף לשנות את הקאנון המקודש – פעולה שסבר כי אין שום יחיד ראוי ליטול על עצמו, ומן הדין שתיעשה בהדרגה מתוך חכמת-דורות מצטברת.²² את שרשרת המגעים המתוחים האלה חתם הדין-ודברים בין ביאליק וברדיצ'בסקי בפברואר 1907 סביב הסיפור 'הזר', שאף אותו פסל ביאליק לפרסום בהשילוח.²³ הפעם נימק את הדחייה בסיבות אמנותיות טהורות, כביכול – ארכנותם היתרה של האקספוזיציה ושל התיאורים לעומת מיעוט העלילה – אך יש מקום לשער שההנמקות ה"טכניות" מכסות על רתיעה עמוקה יותר מפני סיפור קודר זה, שגיבורו התלוש המיואש אולי דיבר אל לבו יותר מכפי שהיה מוכן להודות בפני עצמו ובפני אחרים.²⁴

ביטוי חשוף ו"בלתי מצונזר" לסבך הנפשי שהיה כרוך בעמידתו של ביאליק מול

- 19 חיים נחמן ביאליק, 'ילדות', שירים תר"ן-תרנ"ח, מהדורה מדעית בלויית מבואות וחילופי נוסח, ערך והוסיף מבוא דן מירון, עורכי משנה: עוזי שביט, שמואל טרטנר, זיוה שמיר, רות שנפלד, מכון כץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב והוצאת דביר, תשמ"ג, עמ' 340. וראו: שנפלד (לעיל, הערה 10), עמ' 331.
- 20 אגרות ביאליק (לעיל, הערה 3), א, עמ' קלה. וראו: שנפלד (לעיל, הערה 10), עמ' 332.
- 21 אגרות ביאליק (לעיל, הערה 3), א, עמ' ריא-ריב. וראו בהרחבה: אבנרי (לעיל, הערה 9), בעיקר עמ' 171-175.
- 22 אגרות ביאליק (לעיל, הערה 3), א, עמ' רעד-רעו. וראו: שנפלד (לעיל, הערה 10), עמ' 338-342; כגן (לעיל, הערה 16), עמ' 385-387.
- 23 אגרות ביאליק (לעיל, הערה 3), ב, עמ' מג-מד.
- 24 הדברים הוארו באופן מעמיק ומשכנע על-ידי שמואל אבנרי (לעיל, הערה 9), עמ' 177-182.

ברדיצ'בסקי ויצירתו ניתן, כאמור, בשיחות שקיים עם שמעון ראבידוביץ בימי התרועעותם בברלין בשנים 1922–1924. הדברים הועלו על הכתב מיד לאחר שהושמעו, ועל-פי כל הסימנים הם מהימנים ואותנטיים לגמרי. מפעם לפעם השתאה ראבידוביץ בינו לבינו על הסתירות הגלויות שמצא בדברי ביאליק, וסיכם: "כמה שימש לו ברדיצ'בסקי פרובלמה!!"; ובמקום אחר: "ניכר היה שהעניין הזה הטרידו, הרגיוזו הקומפלקס של ברדיצ'בסקי".²⁵ ואכן, מצד אחד הפליג ביאליק בדברי הערכה על למדנותו הכבירה של ברדיצ'בסקי, על כנותו, על האומץ שאפשר לו לחשוף עצמו בסיפוריו בלא שיוור, על סגנונו הרגשי הייחודי שנבע מתוך הכרח נפשי, על דחף החקרנות והמקשנות שהניעו לתהות על כל עניין עד שורשו, ואף על אצילות הנפש וחוש ההומור שלו. "ברדיצ'בסקי היה אדם גדול", חזר ביאליק ואמר. מן הצד השני קטרג לא פעם על אותן תכונות עצמן, בהציגו, למשל, את נטייתו של ברדיצ'בסקי לחקור ולשאול כדיבוק הרסני המונע הקמת כל בניין תרבותי של קיימא, ואת האופי הווידויי האינטימי של כתיבתו, במיוחד בעניינים ארוטיים, תיאר כהתערטלות חסרת חוש מידה. הוא ביקר את היאחזותו הבלעדית של ברדיצ'בסקי במצוקותיו ובמאוויו של הפרט תוך התעלמות, כביכול, מן הצורך בגאולת הכלל, ולגלג על יומרתו למצוא סתירות במשנת אחד-העם בעוד שבכתיבתו שלו סופו של כל משפט סותר את ראשיתו. ברגעים של רוגז היה ביאליק מכנה את ברדיצ'בסקי בשם אנאלפבית, עורך פרודיות ספונטניות על סגנונו האקספרסיבי המקוטע ורווי החזרות, ומבקר את "התקדשות" אחרי מותו למעלת רבי בידי עדת חסידיו.²⁶

ניתן היה לצפות שמשוהו מן המתרחשות הסוערת הזאת יבוא לידי ביטוי בהרצאה שהשמיע ביאליק בעצרת האבל שנערכה לזכר ברדיצ'בסקי ב"בית הוועד העברי בברלין" ב-19 בפברואר 1922. באותה אספה נשאו דברים גם המבקר "בעל מחשבות" (איזידור אלישיב), ההיסטוריון והפובליציסט שמעון ברנפלד, המסאי צבי וויסלבסקי והמבקר והעורך משה קליינמן,²⁷ אך נאומו של ביאליק תפס בלא ספק את המקום המרכזי. והנה, הספדו הקצר של ביאליק, כפי שהובא בקובץ נאומיו והרצאותיו "דברים שבעל-פה", עשוי לאכזב ביובשנותו הפורמלית את מי שציפה להתמודדות ממשית שלו בהזדמנות זו עם ברדיצ'בסקי כתופעה רוחנית עמוקה וכאתגר אישי מתסיס. אכזבה כזו מן הנוסח המכונס של הנאום ביטא,

25 ראבידוביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 37, 81.

26 ראבידוביץ, שם, עמ' 36–38, 40–41, 69–70, 81.

27 רשימת המשתתפים מצויה במודעה ובכרטיס ההזמנה לאספה, השמורים ב'גנוזי מיכה יוסף', ארכיון ברדיצ'בסקי בחולון. ויצוין כי אלמנתו ובנו של ברדיצ'בסקי, רחל ועמנואל בן-גריון, נמנעו מלהשתתף באזכרה זו מתוך נאמנות לנטייתו של ברדיצ'בסקי לפרטיות מתבדלת. עמנואל בן-גריון הזכיר אותה רק במשפט רומזני אחד כאשר תיאר את אירועי הזיכרון שנערכו לברדיצ'בסקי סמוך למותו. ראו: 'הלוויה וההספדים', רשות היחיד: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גריון) בעשרים שנותיו האחרונות, הוצאת רשפים, תל-אביב תש"ם, עמ' 113.

למשל, שלמה שבא: "ביאליק נשא הספד מכובד, אם כי לא מההספדים המרגשים שנשא במותם של סופרים קרובים".²⁸
וזה נוסח הרצאתו של ביאליק, כפי שנדפסה ב'דברים שבעל-פה' תחת הכותרת "על מ. י. ברדיצ'בסקי":

אנחנו, הסופרים העברים, שהינו כל כך הרבה, כדי שלושה חודשים בערך, לאחר שנסתם הגולל על חברנו הגדול, בהערכת אישיותו של המנוח מרובת הפנים והגוונים. אכן אין שהייה זו אלא דבר שהמקום גרמא: הסופרים העברים שרובם ככולם גרים הם בעיר ברלין, אורחים שזה מקרוב באו, עומדים היו וממתינים לבני המקום, התושבים הקבועים, שבתוכם ישב המנוח שנים רבות, שיבואו הם ראשונה להספיד את המת הגדול ולחלוק כבוד לתלמיד-הכם שמת בתוך המחנה, שכן ניתן להם דין קדימה. אספה זו, שציפו לה, לא קמה ולא באה. וכך הדין נותן: הללו שבחייהם קרויים מתים לא יכלו להספיד את המנוח שבמותו קרוי חי.

דמותו ושיעור קומתו של ברדיצ'בסקי אינם ניתנים להערכה על רגל אחת. ברדיצ'בסקי גם במותו קרוי חי. אכן הדעה שהישארות הנפש של היוצר כלולה דווקא באותו חלק של יצירתו הקשורה לעולם בשמו, שאי-אפשר להפריד ממנו, ולא באותו חלק שנעשה לקניין הכלל והם זוכים בו כזוכה מן ההפקר מבלי לדעת את מקור מחצבתו – "דווקא" זה נראה לי ללא דווקא. אדרבא היא היא הנותנת, דווקא חלק זה שנעשה לנכסי צאן ברזל של הצבור ורכוש הרבים עד ששם היוצר כאילו מסולק ועומד, הוא הוא הסימן המובהק להישארות הנפש של היוצר, המוסיפה לחיות ולהשפיע, ואדם נושם את תורת הנפש החיה הזאת שלא מדעת יחד עם האוויר המקיפו. אכן אף החלק הנשאר שיש בו משום ייחוד בעלים, שלא באה עליו הסכמת הרבים ולא נתמזג בנשמת הציבור, חי גם הוא ומוסיף לחיות בקרב הרבים בשינוי צורה, שכן מעורר הוא את הלבבות תמיד לחשוב חשבונה של נפש, למצות את עומק הדין ולבחון מחדש את המוסכמות ולבקש להן ראייה, ועל ידי כך בודקים הם את נפשם לאור נרו.

ברדיצ'בסקי רב חילו בשני החלקים הללו יחד. ברדיצ'בסקי השפיע השפעה כבירה על הספרות והחיים במאמריו שיצאו ב'הוצאת צעירים', הוא ניסה להגשים בעצמו אותו רעיון על דבר מוסד ה'תחייה' שעלה במחשבה להיבראות במסיבתו, ולא נשאר נאמן לו אלא הוא בלבד. השקפת ברדיצ'בסקי על בניין התחייה שלנו הייתה, שלכל בניין אין קיום אלא אם כן אחוז הוא בנפש הבונה. הלבנים המשוקעות בבניין אינן מתדבקות יפה אלא אם כן מצורף להן משהו נעלם וטמיר מעין רואים, והוא נפשו של הבונה, הכוח המקיים את הבניין. משל יפה לדבר משמש

28 שבא (לעיל, הערה 8), עמ' 201.

'טוביה' בצירורו הקטן של המנוח, בספרו 'מעירי הקטנה', המשקיע את כל נפשו בתוך בניין ביתו הקטן.²⁹

סופם של הדברים נראה קטוע, וכמעט אין בהם התייחסות ממשית לאישיותו של ברדיצ'בסקי או לגופי תורתו ויצירתו, אלא בעיקר הכללות חיצוניות סופרלטיביות. אכן, נראה שהם רחוקים מלשקף את הנוסח המלא של דברי ביאליק באותו מעמד, משום שאינם מבוססים על כתב-יד מקורי של ביאליק אלא על סיכום עיתונאי של האספה, שמתבע הדברים הוא חלקי ותמציתי מאוד.³⁰ זאת ועוד: על-פי עדותו של שמעון ראבידוביץ, שנכח באספה, השמיע בה ביאליק כמה וכמה דברים שאינם כלולים בנוסח הנדפס, ביניהם השוואה מפורטת בין ברדיצ'בסקי לאחד-העם הנוטה בבירור לטובת הראשון, והצהרות נלהבות כגון "ברדיצ'בסקי הרים ידו בכל, נתן גם ענפים חדשים לשירה. הכל מברדיצ'בסקי!"; "ברדיצ'בסקי היה המנצח!"; "אם יקום בנין שלנו – משום שברדיצ'בסקי ידע לצרף את הלבנה הסמויה".³¹ ראבידוביץ מעיד על עצמו שהיה נסער ונרגש מנאומו של ביאליק, משום שחש כי הוא חוזה במעמד נדיר: באמצעות שבחי ברדיצ'בסקי הנועז, החושפני ופורק-העול ערך ביאליק בעקיפין חשבון מר ואכזרי עם עצמו על זהירותו היתרה בחשיפת צפונותיו, על שמרנותו ה'אחד-העמית' שקיצצה את כנפיו כיוצר, וכן על מיעוט יצירתו השירית. "נראה היה הדבר שהוא רוצה להצליף על עצמו. מעריץ הוא את ברדיצ'בסקי רק כדי להלקות את עצמו [...] לדעתי, לא דיבר על ברדיצ'בסקי כי אם התנפל על עצמו, דיבר נגד עצמו", סיכם ראבידוביץ את התרשמותו מן ההרצאה, שאותה הגדיר בינו לבינו כ"מהפכה גמורה בדעות ביאליק".

אלא שאין אנו נאלצים להסתפק בעדותו העקיפה של ראבידוביץ, החשובה כשלעצמה, משום שמוזמנת לנו עדות ישירה וחשובה ממנה, והיא – הטיוטה המקורית של ההרצאה עצמה, הנחשפת כאן לראשונה מתוך ארכיונו של ביאליק ומתפרסמת להלן במלואה.³² מדובר בארבעה דפים שוני-צורה, שעליהם רשם ביאליק את רעיונותיו ההיוליים וגיבש אותם בהדרגה, בכמה נוסחים מקבילים, בימים שקדמו לאספת האזכרה.³³ קרוב לוודאי שלא הספיק להכין את נאומו

29 ביאליק (לעיל, הערה 6).

30 עורכי 'דברים שבעל-פה' העתיקו את דברי ביאליק האמורים (כמעט מלה במלה) מתוך רשימת הסיקור 'אספת זכרון למ. י. ברדיצ'בסקי', שפורסמה בברלין בבמה בית ועד (כלי מבטאו של בית-הועד העברי בברלין), גיליון 1-2, ניסן תרפ"ב (אפריל 1922) עמ' 6-7. בהמשך הרשימה מובאת תמצית של נאומים נוספים בעצרת הזיכרון. הדברים מצויים בארכיון מי"ב כגזיר-עיתון בלתי מוזהה, ותודתי נתונה לשמואל אבנרי על איתור המקור.

31 ראבידוביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 40. ההדגשה במקור.

32 המסמך שמור בארכיון בית ביאליק, תיק 167, תיבה 17, והומצא לי על-ידי שמואל אבנרי, מנהל הארכיון. תודתי העמוקה נתונה לו בזה.

33 אחת הטיוטות רשומה מצידו השני של דף-קבלה של Pension Köstermann בברלין, ובו חשבון על שהייתו של ביאליק במקום מן ה-28 בינואר עד ה-11 בפברואר 1922. מכיוון שהאספה נועדה תחילה להיערך ב-12 בפברואר, ורק ברגע האחרון נדחתה בשבוע,

בגירסה סופית כתובה, והשמיע אותו בעל־פה כשדפים אלה מונחים לפניו לעזר. חשיבותן של הטיוטות שלפנינו בהיותן, למעשה, המסמך היחיד המבטא באופן ישיר ומרוכז את השקפתו של ביאליק על ברדיצ'בסקי ומפעלו, ועל אף אופיין הקטוע וניסוחיהן הרומזניים ניתן להעלות מהן תפיסה כוללת חדה ומעמיקה של יצירת ברדיצ'בסקי והגותו, שנרכז אותה בחמש טענות עיקריות:

א. מרכזיות סמויה. ביאליק שולל את הנטייה לראות בברדיצ'בסקי דמות צדדית או נידחת היושבת מחוץ למחנה ומשמיעה באוזני הציבור דברי כפירה תמוהים. לאמיתו של דבר, הוא קובע, הייתה יצירתו לא פחות מאשר המרכז העמוק והפנימי של מחשבת הדור ותחושותיו, והוא ממשיך אותה ללבנה הסמויה מן העין שבלעדיה אין קיום ועמידות לבניין התרבותי־הלאומי כולו: "הוא עצמו הפנים – עומד לפני ולפנים – הוא עצמו הכלל. ומי זה יעז לומר על ברדיצ'בסקי שאינו לפנים, לפני ולפנים".

ב. אותנטיות וטוטליות. כוחה של יצירת ברדיצ'בסקי באותנטיות העמוקה שלה ובחושפנותה הגמורה. "הוא, כמדומה, היחידי בקרבנו שמסר לנו את כל חייו, את כל פרפורי נפשו וזעזועי רוחו, בלי שארית", חוזר ביאליק וכותב, וקובע בזה לכתבי ברדיצ'בסקי מעמד של תעודה נפשית בלתי־אמצעית שאין לשפוט אותה בקריטריונים מקובלים של גימור אמנותי. ברדיצ'בסקי היה סופר טוטלי והציב בכתיבתו מופת מוחלט של כנות חווייתית. זו מחייבת גם את מעריכיו שלא להיגרר אחר שגרת הספדים מלומדה, טקסית ונוסחאית, שאין בה מן האמת הנפשית ומפונת הלב.

ג. צורה המשקפת את התוכן. אותנטיות זו ניכרת לא רק בתכניה הנסערים של יצירת ברדיצ'בסקי אלא גם בדרכי הבעתה הפרומות. ביאליק מונה במפורז ובאופן סוגסטיבי שורה של מאפייני צורה וסגנון ברדיצ'בסקאיים (שבהזדמנויות אחרות, כזכור, נהג להלעיג עליהם): שימוש בלשון ייחודית ובמינוחים פרטיים מקוריים; סטייה מכללי הדקדוק; "לשון הפונה לאלף רוחות, ככינור דוד דק הזעזועים"; הרצאת־דברים מגומגמת ולכן טבעית ומוחשית; "סגנון קרוב ללחשים והשבעות".

ד. חופש־מחשבה גמור. "אין כמוהו חופשי־הרוח לגמרי, לגמרי", קובע ביאליק, ומצביע על עמדתו של ברדיצ'בסקי הכופרת, לכאורה, בכל עיקר מקודש ובכל מוסכמה לאומית־תרבותית מקובלת, ועל נטייתו החקרנית לתהות על כל דבר מיסודו בלא להשתעבד לשום שבלונה, סכימה או שיטה מוכנה. הוא חוזר ומדגיש את יכולתו של ברדיצ'בסקי להטיל ספק בכל ערך קבוע, ולהעדיף תמיד שאלות על תשובות על־פי הכלל: "עראי וקבע עראי עדיף", או "ברי ושמא שמא עדיף". חופש המחשבה האמיץ של ברדיצ'בסקי אפשר לו להשתחרר מכל הבטחונות, ולשמר כל ימיו עמדה של "תהייה, פליאה ותימהון" כלפי התודה הטרומ־לשוני, חסר הגבולות של עולם הרוח וכלפי תהפוכות החיים שאינן ניתנות להסבר.

ה. יהדות אחרת. כל התכונות האלה, על־פי ביאליק, אפשרו לברדיצ'בסקי

נראה שביאליק הכין את הרצאתו בחטף ממש לקראת המאורע, ואין תימה בדבר על רקע אורח־חייו הארעי, הבהול והקדחתני באותם הימים.

להציב אתגר נועז כלפי המסורת הרבנית רבת הדורות שמתוכה צמח. "יהדות? – איזו יהדות? יהדות של מי?", שואל ביאליק כמו מפיו של ברדיצ'בסקי: "של משה, של אליהו, של דוד, של ר' יהודה הנשיא? של הרמב"ם? מי יאמר שהמנצחים זכאים בדין. אולי להיפך? אולי – ודאי להיפך." והוא מונה שורה של צמדי כיתות, זרמים ואישים מתנגשים בתולדות עם ישראל, שאחד מהם הציב תמיד אלטרנטיבה קיצונית, מרדנית ורבת חיוניות לרעהו, ואף-על-פי שנוצח המשיך לתסוס במסותרים כגירוי קוסם ומאיים של יצר הרע: "יהוה והבעל. ישראל ויהודה. שמאי אחר הלל או עקיבא? הבריונים והפרושים, האיסיים ומתנגדיהם, הקראים והרבנים, החסידים והמתנגדים". ברדיצ'בסקי נמשך, כידוע, אחר "פסולי ההיסטוריה ומנודיה", אומר ביאליק, ומציע במרומז לראות בוויכוח בינו לבין אחד-העם מעין גלגול של המחלוקות העתיקות ההן. אף-על-פי שלכאורה גברה דרכו של אחד-העם, הרי "המנצח חשוד מעיקרו", ואפשר כי בחשבון אחרון תוכר דווקא דרכו של ברדיצ'בסקי, המעמידה את הגאולה הארצית לפני זו הרוחנית, ואת הרליגיוזיות הטבעית לפני זו הממוסדת, כחיונית ומפירה יותר בתהליך התחייה הלאומית.

האם לפנינו, אכן, וידויו הגדול של ביאליק על הימשכותו העמוקה אחר הכיוון הברדיצ'בסקאי, שכבש בתוכו כל השנים בהשפעת הקשר האמיץ לאחד-העם ולתורתו? או שמא עלינו לראות בהרצאה זו רק תיאור מלא כבוד והערכה של משנת ברדיצ'בסקי שאין עמו בהכרח הזדהות עם תכניה הרדיקליים? התשובה אינה חד-משמעית. ביודענו את עומק מחויבותו של ביאליק לאחד-העם ולתורתו, אפשר להבין את התרעשותו של שמעון ראבידוביץ לנוכח מה שנראה לו כביטוי לרצונו של המשורר להפנות עורף למורו ולכרות ברית-בדיעבד עם ערכי החיים המגולמים בברדיצ'בסקי, יריבו הגדול של אחד-העם. "סבור הייתי שביאליק רצה להשתחרר מסבל הירושה, מאחד-העמיות", כתב בעקבות שמיעת ההרצאה. "המשורר, האמן, ניצח את היהודי. עולם המחשבה הוא חפשי. לא רצה למות עם אחד-העם ורעיונו. עודו צעיר ועודו רוצה לחיות. כאילו רוצה הוא 'להשלים' עם בית ברדיצ'בסקי... איזה מין Entlastung [פריקת-עול] היה בדבריו".³⁴ באותו הקשר ציין ראבידוביץ לעצמו את שירו של ביאליק 'לאחד-העם', כמו להמחיש את עומק התמורה שחלה כביכול בביאליק לעומת שיר התהילה הנלהב ששר למורה הנערץ כעשרים שנה לפני כן.³⁵ אך לאמיתו של דבר, נראה שההרצאה על ברדיצ'בסקי, כמו השיר 'לאחד העם', אינן חוליות במהלך עקבי של השתחררות מקסמו של אחד-העם, אלא שני ביטויים מני רבים להיקלעותו החוזרת-ונשנית של ביאליק בין המשענת המוצקה שמצא במחשבתו השיטתית הבהירה של מורו לבין

34 ראבידוביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 40.

35 חיים נחמן ביאליק, 'לאחד העם' [תרס"ג], שירים תרנ"ט-תרצ"ד, מהדורה מדעית בלוויית מבואות וחילופי נוסח, ערכו דן מירון (עורך ראשי), עוזי שביט, שמואל טרטנר, זיוה שמיר, רות שנפלד, מכון כץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב והוצאת דביר, תש"ן, עמ' 149-150.

ההיקסמות המעורבת-ברתיעה מן הצד המרדני האנרכי שהתגלם בכתיבתו של ברדיצ'בסקי על תכניה הייצריים ודרכי ביטויה הנסערות. טלטלה זו ניכרת אפילו בשיר עצמו, שכן אין הוא מכיל רק דברי הערצה ותודה לאחד-העם, אלא נפתח בתיאור טראגי אמפאתי רצוף מטבעות-לשון ברדיצ'בסקאיים מובהקים (קברות האבות, זקנה ובחרות, סתירה ובניין, בין השמשות, שתי רשויות) של חוויית הדור המפרפר ונקרע בין עולם האבות הגווע לבין אור החיים המפתה.³⁶ באותה מידה אין, כמדומה, אפשרות להשיב בפסקנות היכן נמצא לבו של ביאליק "באמת", לא ביחס לאחד-העם ולא ביחס לברדיצ'בסקי: האם נהייתו אחרי הרציונליזם האחד-העמי, תוך ויתור על האופציה הברדיצ'בסקאית המשחררת, הייתה מן "הפגישות הפטליות" שמנעו את מימוש הפוטנציאל היצירתי שלו במלואו (כדעת דב סדן), או שמא דווקא היה זה מהלך הכרחי בגיבוש אישיותו הפיוטית הבוגרת מתוך גרעינה האמורפי (כדעת דן מירון).³⁷ ובאשר לברדיצ'בסקי: נראה שההתאבקות הפנימית עם משנתו הוסיפה לסעור בביאליק גם אחרי ימי ברלין, ובכל פעם גברה בו נטייה אחרת כלפיה. ראיה לכך אנו מוצאים בעדותו של המשורר לוי בן-אמיתי על הרצאה שנשא ביאליק בקיבוץ דגניה ב' בתחילת שנות השלושים:

הפעם פתח ביאליק ב-מ. י. ברדיצ'בסקי. הבדלי הדעות שבין ביאליק לבין ברדיצ'בסקי היו מודעים לנו. בעיקרי דעותיו היה ביאליק נאמן למורהו אחד-העם בדבר חשיבותה של רציפות המסורת הישראלית והאמונה בערכיה הרוחניים להבטחת קיומו של עמנו. לעומתם טען ברדיצ'בסקי, כי המסורת בצורתה הנוקשה היתה לחייץ בין ישראל לחיים – ובהשפעת משנתו של ניטשה הטיף ל"שינוי כל הערכים".

כל זאת היה ידוע לנו – אך ביאליק בהרצאתו אצלנו נכנס ל"הילוך גבוה". עיניו בערו והוא דיבר משפטים, עבר מכעס לזעם גלוי, הלם באגרופו על השולחן: "ברי ושמא – ברי עדיף". וזעמו הגיע לשיאו בסערת חימה, כהתפרצות של הר-געש. לפנינו ניצב עתה בדמות חיה ביאליק "משורר הזעם":

"קראו לנחשים ויעבירו זעמכם עד-קצה הארץ".

ידידיו הקרובים, צמח וברקוביץ, עצרו את תמהונם. הקהל הזה, שבאורח-חיינו יצר מזיגה של שתי התורות – בצירוף תורת העבודה – ואשר שינוי ערכים לא היה זר לו, וביאליק עצמו תרם חלק נכבד בשינוי זה, ישב נדהם ומשתומם למראה ולמשמע האריה השואג. ניכר היה, שדבריו שהשמיע עתה ביאליק, לחצו עליו זה ימים על שנים, ובמקום זה ובשעה זו

36 ראו: אבנר הולצמן, הסיפור העברי בראשית המאה העשרים: מבוא היסטורי-ספרותי, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 71-72.

37 ראו: דב סדן, 'המשולש' (תש"ט), בין דין לחשבון, הוצאת דביר, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 10-13; דן מירון, הפרידה מן האני העני, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 97-98.

מצאו את פורקנם. היתה זו התגלות חד־פעמית. בשום מקום וזמן אחר, בעל־פה או בכתב, לא חזר ביאליק על דבריו ששמענו.³⁸

הצד המשותף בין עדותו של לוי בן־אמיתי לבין זו של שמעון ראבידוביץ הוא הרושם המרעיש מהופעתו אדירת־הפאתוס של המשורר, ששכנעה כל אחד מהם כי זוהו ברגע חד־פעמי של חשיפת האמת הביאליקאית הגנוזה. אך ככל שניתן להתרשם מתוכנם של הדברים, נראה שההרצאה האנטי־ברדיצ'בסקאית הזועמת בדגניה ב' הייתה בבחינת תמונת־תשליל מדויקת של ההרצאה בברלין שקדמה לה בעשור. נראה, אפוא, ש'סתביך ברדיצ'בסקי' המשיך לפעול את פעולתו המתסיסה גם לאחר שעלה ביאליק לארץ־ישראל, ודמותו של 'נזיר אֶחָיו' המשיכה להפיל על המשורר חבלי קסם ורתיעה, קנאה ודחייה, הערצה וזעם עד אחרית ימיו.

נספח

טיוטות להרצאתו של ביאליק על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי

(ברלין, פברואר 1922)

הדברים מובאים ככתבם וכלשונם, כפי שפוענחו מן הטיוטות השמורות בארכיון בית ביאליק, בתוספת מספר סימני ניקוד להקלת הקריאה. כל ההדגשות (המסומנות כאן בהטיה) הינן במקור. הבהרות המהדיר סומנו בסוגריים מרובעים. מלים אחדות שלא ניתנו לפענוח סומנו בסימן־שאלה בתוך סוגריים מרובעים. דף מס' 1 כתוב בעט, והיתר בעיפרון.

דף 1

[כתוב בטור צר על צדו האחד של הדף. מימין לטור רשומות המלים: ציונים לזכרו. כפל הסעיפים 3 ו־4 – במקור].

1. דחיית האזכרה אינה מפני שנתעצלנו בהספד, אלא קצת מחמת אונס וקצת מפני הנימוס ומידת דרך־הארץ, ובמקצת מפני כבודו של הנפטר. אורחים, גרים – וחכינו לבעלי־הבית, שיפתחו ראשונה. לא היינו רוצים גם שיקבל ההספד צורה של התפטרות מן החובה, מצוות... מלומדה, מנהגית ושבלונית. איש לא תעב את הנוסחאיות, את הצרמוניה הריקה שאין בה מכוונת הלב ומאמת הנפשית כמו הנפטר.

ואולם בעלי הבית לא באו. מה להם ולו? בודד, מחוץ למחנה נטה אהלו. הם לא הכירוהו בחייו, לא אותו ולא יצירי רוחו, מלבד צל צלו, תרגומו, ואף גם זאת – לא הם, *היהודים* בתור בני *אומתו* אלא הגרמנים. היה לו גם חוג קטן של מוקירים בין האמנים והמשוררים מבני הארץ – אבל הם והוא – מה להם ולו? הוא *החי כמותו והם המתים בחייהם*.

38 לוי בן־אמיתי, 'ח'נ ביאליק בדגניה ב', בתוך: הלל ברזל (עורך), מאסף י': מוקדש ליצירת חיים נחמן ביאליק, הוצאת אגודת הסופרים העברים ליד "מסדה", רמת־גן תשל"ה, עמ' 355–353.

2. הוא החי במותו. שני מיני חיי עולם הבא. קשה להכריע למה זכה יותר. כמדומה שזכה לשניהם. חיים בגלוי ובשם וחיים בסתר־פנים. מאחורי הפרגוד של ההכרה, לפני מן הקלעים של נשמת האומה.
3. קשה להכריע. ובכלל לא לשם הערכת הנפטר נתאספנו. לא פה המקום ולא פה הזמן. נתאספנו לשם אזכרה. באנו לברך זכרו – זכר יוצר לברכה – על ברכת חייו הגדולה שהעניק לנו, בכל ימי עצבו ויגונו הרב, מין־מין היותו סופר ועד נשימתו האחרונה. הוא, כמדומה, היחידי בקרבנו שמסר לנו את כל חייו, את כל פרפורי נפשו וזעזועי רוחו, בלי שארית.
3. לא באנו גם למשכו לבית־מדרש זה [או] אחר. זיוף הוא לגבי בן־גוריון.
4. כמה עניה ודלה היתה תקופתנו, כמה מקוטעת ומקוצצת בלי ברדיצ'בסקי. אם ה' לא יבנה בית. הלֵבְנָה הסמויה מן העין. הוא בן לויתה של התקופה כולה. כך את זעזועי נפשו והמיית לבבו בכל לבנה ולבנה. שקע את עצמו בין הנדבכים ורוחו עומדת בתוכם ומרפרפת בזהם. יותר מדי מעשי חיינו הרוחניים שטחיים, פשוטים וכתוב ומחוק; בעלי תורות מוכניות, היהדות אל, דרדקאים, – יהדות. 4. התהייה והפליאה. במסתרים.

דף 2

[כתוב בשני טורים צרים על צד אחד של הדף].

אם ה' לא יבנה בית

כמה מקוטעת ומקוצצת היתה תקופתנו

להערכה אין מקום כאן והזמן מוקדם. ירושתו רבת המקצועות עדיין לא נבדקה. ההפך מאחרים. "כתב על ספר" את כל חייו אבל לחייו הפרטיים לא נתן להסתכל. העלים קלסתר פניו מן הבריות. לא פרסם תמונתו והביוגרפיה. לא נְחַיֵּבֵל. יסלח שנתעצלנו בהספדו.

מפני שנתחכמנו. לא נורא אם תהיה שבלונית, מנהגית. נעשה כמו שאנחנו יודעים ומרגישים. יש צורך פנימי. מן הלב.

מתנגד כנגד כל ספרות לשם איזה דבר מחוץ לה... לשם יהדות, לשם חיבוב... לשם שיווי זכויות. להראות העמים או להראות לעצמנו.

מ"א

כולכם תמותו כל עוד לא יהיה לנו בית נאמן לשבתנו ויסוד ארצי לרוחנו.³⁹

דף 3

[כתוב על צדו האחורי של חשבון תשלום לפנסיון מיום 4 בפברואר 1922].

בתקופות אחרות – כפירה אחת שלו דיה הייתה להוציא מן היהדות. והנה הוא

39 משפט זה מצוטט מתוך מאמרו של ברדיצ'בסקי 'להשאֵלה', שנדפס לראשונה בעולם, 23.1.1907 וכוונס בספרו בספר, תרס"ז, עמ' 17-19, וכן בכתבי מיכה יוסף בן־גוריון (ברדיצ'בסקי): מאמרים, הוצאת דביר, תל־אביב תש"ך, עמ' קטג.

לפנינו כופר בכל עיקר, מוציא את עצמו ועומד מחוץ לכל הכללים – ואף על-פי-כן הוא עצמו הפנים – עומד לפני ולפנים – הוא עצמו הכלל. ומי זה יעיז לומר על ברדיצ'בסקי שאינו לפני, לפני ולפנים. אין כמוהו חופשי-הרוח לגמרי, לגמרי. לדעת הנוצרים האמונה – תקווה, שרים לה' – התורה היא מציאות בפני עצמה, [כתוב ומחוק; מובדלת], מציאות רוחנית עליונה בצדה של המציאות הממשית, מטהרת את הטמאים. היצירה [כתוב ומחוק; הגאונית] – בתחומה – אפשר, לדעתו, והוא המופת החותך לכך, היא היא המחברת אותו לגוף האומה, אינה נותנת לצאת מן?]. האפשר לברדיצ'בסקי זה שלנו – לא המתורגם – להיות לא יהודי. הלשון הפונה לאלף רוחות, ככינור דוד דק הזעזועים. הוא היחידי שכתב בספר את כל חייו, כל נשימה ונשימה של רוחו, כל זעזוע דק שלו. והוא הן היה אילם. לא השתמש מעולם בטרמינים קבועים, במעשה חרושת של הפבריקא הספרותית והמדעית. רוח יתרה משלו דבקה בהם. רליגיוזי במשמעה העמוק. לא הכיר הדקדוק. האפרט המצלם שלו, בלי צבעים, בגמגום האמרים שלו, נשבע ומלחש.

דף 4

[על כל אחד מצדי הדף כתובים שני טורים. אורח הרישום וההערות שהוסיף ביאליק בשולי הדף ש"נגמר" מקשים על קביעה חד-משמעית של ראשון ואחרון בסדר הכתובים]. יהיה והבעל. ישראל ויהודה. שמאי אחר הלל או עקיבא? הבריונים והפרושים, האיסיים ומתנגדיהם, הקראים והרבנים, החסידים והמתנגדים. אין יתרון למנצחים. (ואולי אדרבא). כולם גילויים שונים של דמות אחת, הפכים של נושא אחד. החיים הם תהפוכות זו בצד זו וזו בתוך זו. יהדות? – איזו יהדות? יהדות של מי? של משה, של אליהו, של דוד, של ר' יהודה הנשיא? של הרמב"ם? מי יאמר שהמנצחים זכאים בדין. אולי להפך? אולי – ודאי להפך. ברי ושמא שמא עדיף. הברי הוא המנצח, המתפשר – וכוחו רע וחשוד למפרע. הפתרון הוא השונא. הוא מניח את הדעת ומיישנו. מפיל תרדמה. העיקר הוא השאלה, התהייה, הפליאה והתימהון. צדיקים אין להם מנוחה. ילכו מחיל אל חיל. החוק הוא המתמיד, הוא החוזר על עצמו, הוא ההולך ונשנה – הוא הפתרון [כתוב ומחוק; והוא הכלל] והוא המנצח. הוא הנעשה בנין אב וכלל. יפה ממנו היוצא מן הכלל העראי, מה שאינו מתמיד. עראי וקבע עראי עדיף. אין הכרח ואין בחירה. אבל יש מקרה זר ותמוה. יש שורה של יוצאים מן הכלל, של פרטים – מעין מעשי ניסים בכל רגע. הכל זר ופלאי, הכל נס.

ריהביליטציה למנודים ומרוחקים. גאולת פסולי ההיסטוריה ומנודיה. מצוות בטלות, עולם התיקון, הלכה כשמאי בן?

לעתיד לבוא יתוקנו וייגאלו גם חייבי מיתות־בטעות, ממזרים יותרו בקהל דניאל ח-ט-י.

יש [סובלדן?] למשכו לאיזה בית מדרש, לבדות לו שיטה, לקשור באיזו סכימה – אין זיוף כזה לגבי בן־גרין.

הסופר, כתרבות, הוא מה שנשאר ממנו לאחר ששוכחים הכל. במסתרים תבכה נפשי. על העולמות שנחרבו, שלא באו לידי מציאות, הנסיונות של היוצר שלא זכו להתגשם ולהתלבש צורה.

וכי מפני שהם פגומים ביותר? להפך. כל התגשמות פגומה מעיקרה, אין בה שלמות. פשרה היא. צמצום.

מתחילה עלה במחשבה לברוא במידת הדין, שתף לזה מידת הרחמים. או מידת דין שלמה או מידת רחמים שלמה. – הווי אומר פשרה.

המנוצח – ינוצח דווקא מפני שאינו מתפשר ולפיכך הוא אובד. – הקיצוניות – השלמות העליונה – מנוצחת תמיד.

המנוצח חשוד מעיקרו.

וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד. וינחם אלהים כי עשה ויתעצב אל לבו. במסתרים תבכה נפשו.

זה לעומת זה עשה אלהים והכל עשה יפה בעתו. עומק טוב ועומק רע – שניהם יצירי כפיו. ומכאן מלחמת עולם. ומכאן יגון עולם ועצב עולם.

האדם בקומתו השלמה עובד ואוהב את היוצר בכל לבבו – בשני יצריו, ביצר טוב וביצר הרע, וביצר הרע יותר מבטוב. יפה כוח העבודה של זה האחרון.

וכיוון שכן – שקר החלוקה והבל הגבולות והתחומים. אין תחומים לרוח. כולם יונקים זה מזה ואין מלכות נוגעת בחברתה. גם השרשים מעורים וגם הענפים מסתבכים.

ומכאן בדיקת הפנקס והחשבונות למפרע.

סגנון קרוב ללחשים והשבעות.

עץ ששרשיו וענפיו מחושקים.

הוא ואחד־העם.

